



УДК 2-234"1869/1904"=161.2(045)

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.647>

НАУКОВИЙ І ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВНЕСОК ІВАНА ПУЛЮЯ У ПЕРШИЙ ПОВНИЙ УКРАЇНОМОВНИЙ ПЕРЕКЛАДІ БІБЛІЇ

Ярослав СТОЦЬКИЙ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0429-8740>

професор, доктор історичних наук,
кафедра психології Тернопільського національного
технічного університету імені Івана Пулюя,
вул. Руська, 56, 46001, Тернопіль, Україна,
e-mail: jarstotskyj@ukr.net

Мета дослідження — висвітлити полівекторний хід першого україномовного перекладу Нового і Старого Завітів, який здійснювали Пантелеймон Куліш, Іван Пулюй та Іван Нечуй-Левицький, розкрити проблемні відносини у виданні цих перекладів І. Пулюя із Лондонським (Британським) Біблійним Товариством, дослідити точнішу дату виходу у світ усієї Біблії в одній книзі та організаційно-редакторський внесок Івана Пулюя в цьому контексті.

Об'єктом дослідження є перший україномовний переклад Старого і Нового Завітів П. Кулішем, І. Пулюєм та І. Нечуй-Левицьким, а *предметом* — роль Івана Пулюя у процесі перекладу, виданні та розповсюдженні цієї Біблії.

Новизна статті: автор уточнив і пояснив дату виходу у світ першої повної україномовної Біблії в одній книзі, чого раніше ніхто із дослідників не здійснював.

Методологічною основою є такі пізнавальні завдання: емпіричні, теоретичні й логічні, зокрема із логічного методу впливає порівняльно-історичний метод, який тісно пов'язаний у цьому дослідженні із хронологічним, архівно-епістолярним, науково-описовим, інтерпретаційним тощо, що в сумі дало можливість у всій повноті висвітлити означену тему.

Ключові слова: Іван Пулюй, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Біблія, Новий Завіт, Старий Завіт, переклад, редагування, видання.

Yaroslav STOTSKIY

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0429-8740>

Professor, PhD hab. (History),

Professor of the Psychology Department

Ivan Pulyuj National Technical University of Ternopil

56, Ruska Street, 46001, Ternopil, Ukraine,

e-mail: jarstotskyj@ukr.net

SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL CONTRIBUTION OF IVAN PUL'UJ TO THE FIRST COMPLETE UKRAINIAN TRANSLATION OF THE BIBLE

The aim of the research is to shed light on the multi-electronic course of the first Ukrainian-language translation of the New and Old Testaments by Panteleimon Kulish, Ivan Pulyuy and Ivan Nechuy-Levytsky, to reveal the problematic relations of different editions in one book and the organizational and editorial contribution of Ivan Pulyuy in this context.

The object of research is the first Ukrainian translation of the Old and New Testaments by P. Kulish, I. Pulyuy and I. Nechuy-Levytsky, and the subject is the role of Ivan Pulyuy in the process of translation, publication and distribution of this Bible.

The article investigates how Ivan Pul'uj together with Panteleimon Kulish firstly translated and published the New Testament and then, after the death of the latter, tells how Ivan Pul'uj brought Ivan-Nechyi Levytskyi to complete the translation of the Old Testament. Problematic negotiations regarding the publishing of the Bible translated by Ivan Pul'uj by London (British) Bible Society are revealed, as well as Ivan Pulyuj's contribution to editing, prepressing and distribution of the Bible. The author also clarifies and explains the world release date of this first complete Ukrainian-language Bible comprised in one book, which has not been done before by any of the researches.

The novelty of the article: the author clarified and explained the date of publication of the first complete Ukrainian-language Bible in one book, which none of the researchers had done before.

The methodological basis is the following cognitive tasks: empirical, theoretical and logical, in particular from the logical method follows the comparative-historical method, which is closely related in this study with chronological, archival-epistolary, scientific-descriptive, interpretive, etc., which in total allowed to cover the specified topic in general.

Keywords: Ivan Pul'uj, Panteleimon Kulish, Ivan-Nechyi Levytskyi, the Bible, the New Testament, the Old Testament, translation, editing, publishing.

Вступ. *Мета дослідження* — висвітлити полівекторний хід першого україномовного перекладу Нового і Старого Завітів, який здійснювали Пантелеймон Куліш¹, Іван Пулюй² та Іван Нечуй-Левицький³, розкрити проблемні відносини у виданні цих перекладів І. Пулюя із Лондонським (Британським) Біблійним Товариством, дослідити точнішу дату виходу у світ усієї Біблії в одній книзі та організаційно-редакторський внесок Івана Пулюя в цьому контексті.

Об'єктом дослідження є перший україномовний переклад Старого і Нового Завітів П. Кулішем, І. Пулюєм та І. Нечуй-Левицьким, а *предметом* — роль Івана Пулюя у процесі перекладу, виданні та розповсюдженні цієї Біблії.

Методологічною основою є такі пізнавальні завдання: емпіричні, теоретичні й логічні, зокрема із логічного методу впливає порівняльно-історичний метод, який тісно пов'язаний у цьому дослідженні із хронологічним, архівно-епістолярним, науково-описовим, інтерпретаційним тощо, що в сумі дало можливість у всій повноті висвітлити означену тему.

Досліджувана тема дає можливість ширше і глибше досягнути багаторічну працю П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуй-Левицького над перекладом і вивданням першої повної україномовної Біблії та сприяє отриманню нових знань із української бібліїстики, культури, історії, релігієзнавства, вперше ґрунтовно вводячи ці результати дослідження у науковий обіг, що *актуалізує* наше дослідження.

Основна частина. «Біблія — Книга книг, найважливіший, найбільше читаний, перекладуваний і коментований твір» [1, с. VII]. Вона належить до найпоширеніших у світі книг, бо перекладена частково або повністю «майже 1800 мовами і діалекта-

ми» [2, с. 11]. У догматичній конституції про Боже Об'явлення — «Dei verbum» прийнятій на Другому Ватиканському Соборі (1962—1965 рр.) Католицької Церкви стверджується, що «Священне Писання — це слово Боже, оскільки воно записане під натхненням Святого Духа...» [3, с. 217]. У цьому контексті в Катехизмі УГКЦ «Христос — наша Пасха» зазначено, що Слово Боже було записане натхненними людьми в Біблії (з грецької — книги), яку називаємо «Святе Письмо». «Все писання — натхненне Богом і корисне» (2 Тм. 3, 16). Святе Письмо є Слово Боже, звернене до кожної людини, і тому воно актуальне (sic! — Я. С.) в кожний час і в кожному місці. Святе Письмо — це зібрання книг, написаних під натхненням Святого Духа святими людьми, які Христова Церква отримала й береже як Слово Боже. Ці книги становлять канон Святого Письма, який Церква визначила в світлі Апостольського Передання. Цей канон охоплює 47 книг Старого Завіту і 27 книг Нового» [4, с. 28]. Тобто, Біблія католиків налічує 74 книги, православних — 77, протестантів — 66. Кількісні розбіжності стосуються старозаповітної частини, натомість щодо 27 книг Нового Завіту, то розбіжностей не існує. Тому слід зазначити, що усі 77 книг Біблії поділяються на первоканонічні і второканонічні, яких є 11 т. зв. душекорисних для християнського виховання та які вміщені у Старому Завіті. Отож, православні вводять до своїх видань Біблії 50 книг Старого Завіту, тобто 39 книг первоканонічних і 11 второканонічних, а протестанти второканонічні книги не вводять у свою Біблію, католики ж вводять до 39 первоканонічних книг Старого Завіту ще й 8 книг второканонічних. Звідси різна чисельність книг у цих трьох християнських напрямках. Цей аспект важливий, бо торкається теми нашого дослідження.

Тому слід зазначити, що переклад Біблії Куліша — Пулюя — Нечуй-Левицького налічує 66 книг: 39 — Старого Завіту і 27 — Нового Завіту, тобто, це — протестантський варіант перекладу, не католицький і не православний. Це пов'язано з тим, що фінансове забезпечення перекладу, друк і навіть часткове розповсюдження здійснювалося Британським Біблійним Товариством, яке іноді ще називають Лондонським, бо утворене у Лондоні в 1804 році. А так як протестантизм у контексті т. зв. реформації згорі став державною релігією в Англії у

¹ Пантелеймон Куліш (н. 1819 р. у м. Вороніж на Чернігівщині — тепер Сумщина — п. 1897 р. х. Мотронівка на Чернігівщині) — письменник, фольклорист, етнограф, мовознавець, перекладач в т. ч. Біблії, критик, редактор, видавець, філософ історії.

² Іван Пулюй (н. 1845 р. у м. Гримаїлів на Тернопільщині — п. 1918 р. у Празі) — видатний український вчений фізик, електротехнік, винахідник, організатор науки, публіцист, перекладач Біблії українською мовою, громадський діяч.

³ Іван Нечуй-Левицький (н. 1838 р. у м. Стеблеві на Київщині — п. 1918 р. у с. Дегтярівка — Київ) — прозаїк, драматург, перекладач, педагог, теолог.

1530-х роках за правління короля Генріха VIII, згодом у 1539—1542 роках його догматичну основу було оформлено за королеви Єлизавети I, а остаточне оформлення державної Англійської Церкви відбулося за короля Едуарда VI у 1649—1650-х роках, натомість католицизм із 1673 року і впродовж понад 150 років фактично вважався в Англії поза законом, то закономірно, що Британське Біблійне Товариство дотримувалося англійської протестантської доктрини, де Біблія, як джерело віровчення, не містить второканонічних книг Старого Завіту. Отож, з метою здійснити перший україномовний переклад Біблії, її друк і розповсюдження греко-католик Пулюй і православні Куліш і Нечуй-Левицький без фінансової підтримки Лондонського Біблійного Товариства не змогли б, бо, з невідомих причин, УГКЦ не взяла на себе такий проєкт, а РПЦ на той час уже користувалася Синодальною Біблією, переклад якої за редакцією професора Є. Лов'ягіна та з дозволу церковної влади (синоду РПЦ) вийшов у світ 1876 року і є основним та обов'язковим для духовенства і мирян РПЦ та ним залишається й на тепер. Вона визнана РПЦ нарівні з церковнослов'янським текстом, але й також є основою для більшості видань Біблії російською мовою.

Слід відмітити, що жодного рукопису гагіографів, тобто оригінальних текстів Біблії записаних ними, не збереглося, власне, тих текстів, які стали основою для її перших перекладів впродовж III ст. до н. е. — IV ст. н. е., котрі й реконструюють зміст Біблії. Це старовинні переклади: арамейський (Таргумім), який здійснено у II—I ст. до н. е. і котрий обіймає тільки П'ятикнижжя, грецький (Сімдесятьох-Септуагінта) здійснений у III—II ст. до н. е. і який охоплює першо- і второканонічні книги Старого Завіту; латинський (Вульгата), який виконано у III—IV ст. н. е. усієї Біблії; сирійській (Пешіта або Пешитто) всього Святого Письма, який здійснено у II ст. н. е. Фактично, перші три із них служать для перекладів Біблії на різні мови народів світу, для яких вона є джерелом віри.

На необхідності й актуальності перекладів Святого Письма наголошує уже й згадувана догматична конституція «Dei verbum»: «Треба, щоб християни мали широкий доступ до Святого Письма. З тої причини від самого початку Церква прийняла як свій стародавній грецький переклад Старого Заві-

ту, названий перекладом сімдесятьох («Септуагінта»). Також завжди вона мала в пошані інші східні переклади, а також латинські, зокрема переклад, званий «Вульгата». Оскільки Слово Боже має бути доступним в усі епохи, Церква з материнською турботою дбає про те, щоб готувати відповідні та правильні переклади різними мовами, передусім з оригінальних текстів священних книг. Якщо ж переклади, за сприятливих обставин і за згодою церковної влади, постають спільними зусиллями з відділеними братами, то вони можуть бути у вжитку всіх християн [3, с. 223—224].

До появи першого повного україномовного перекладу Біблії Куліша — Пулюя — Нечуй-Левицького на українських землях було здійснено, починаючи із VIII—IX століть, переклад окремих біблійних текстів в основному із новозавітних частин Біблії [5, с. 13]. Із таких перекладів слід відмітити Біблію Кирила і Методія староболгарською мовою (церковнослов'янською) близько 863 року, Юр'євське Євангеліє (1118—1128 рр.), Галицьке Четвероевангеліє (1144 р.), Симоновський Псалтир (до 1280 р.) та інші, загалом таких окремих біблійних рукописних текстів із XI—XII століть збереглося 41, з XIII століття — 18 рукописів і 32 уривки, з XIV ст. — 16 кодексів і 35 уривків, з XV століття — понад 100 таких рукописних текстів [5, с. 15].

У 1499 році новгородський архієпископ Геннадій здійснив рукописний переклад усіх канонічних книг Старого і Нового Завітів церковнослов'янською мовою, яка стала основою для першої друкованої в Україні Острозької Біблії (1581 р.) у якій частина церковнослов'янських слів була замінена уже українськими словосполученнями й видана була Іваном Федоровим. У тому ж XVI столітті побачила світ рукописна Пересопницька Євангелія (1556—1561 рр.) та видано друком тим же Іваном Федоровим «Учительне Євангеліє» та «Апостол» (1568, 1574 рр.). Згодом спеціальна біблійна комісія із викладачів Києво-Могилянської академії уточнила текст Острозької Біблії, який перевидавався у Києві, Москві, Санкт-Петербурзі й також став основою для видання Почаївської Біблії (1798 р.), яка вийшла у 5-ти великих томах церковнослов'янською мовою і на основі такого перекладу, але уже із ілюстраціями, було видано у 1859 році Біблію в Перемишлі.

Окрім того, у XIX ст. біблійні тексти перекладали й священники УГКЦ. Так, у 1842 році о. Маркіян Шашкевич переклав окремі частини Євангелії від Матвія та повністю Євангелію від Івана. У 1874—1877 роках о. Антон Кобилянський переклав Євангелію від Луки і від Івана, а у 1903 році було видано переклад українською мовою Нового завіту та Псалмів о. Олександра Бачинського, а також паралельно й церковнослов'янською мовою. У 1921 році у Жовкві ЧСВВ видав переклад Нового Завіту і П'ятикнижжя священника Ярослава Левицького.

Щодо повних україномовних перекладів Нового і Старого Завітів, то: у 1903 році (точніше — у 1904 р., що буде доказано нижче) з'явилася Біблія Куліша — Пулюя — Нечуй-Левицького; у 1962 році — Біблія Івана Огієнка (Митрополита Іларіона); у 1963 році — третій повний переклад Біблії українською мовою священника, доктора філософії Івана Хоменка. Цінність цих трьох перекладів у тому, що усі вони здійснені з давньоєврейської і давньогрецької мови із оригінальних текстів Таргуміма та Септуагінти. Також із тих же текстів здійснювався переклад Біблії на сучасну українську мову Українським Біблійним Товариством, заснованим 22 червня 1991 року під керівництвом архимандрита УГКЦ о. Рафаїла Турконяка. Цей четвертий сучасний україномовний переклад вперше вийшов у світ 21 червня 2011 року.

Але перш, ніж перейти до аналізу нашої теми, слід зазначити й ті богословські тексти, які переклав Іван Пулюй. Так, наприкінці 1869 року у Відні вийшов перекладений 24-річним Пулюєм «Молитвослов» для воїнів-русинів, котрий був видрукований завдяки священнику о. Доніну — крилошанину при церкві св. Стефана, на основі правопису доктора філософії, священника Михайла Осадци. Про цей переклад і потребу такого «Молитвослова» у листі до греко-католицького священника о. Данила Танякевича Пулюй висловився так: ... «Тим то й виділося мені, що лучче буде, коли погощу наших людей найперш молоком, а відтак поживною стравою» [6, с. 51].

У тому ж році Пулюй знайомиться із Пантелеймоном Кулішем. Така зустріч у Відні не була випадковою. Її зумовило те, що маючи мету перекласти Святе Письмо на українську мову, Куліш, не проконсультувавшись із Лондонським Біблійним Товариством, здійснив переклад Нового Завіту не із

оригінальних текстів Септуагінти чи Вульгати, а з церковнослов'янської мови, тобто не з оригінальних текстів цих перших базових перекладів Біблії. Тому переклад його рукопису не був прийнятий. Але, щоб реалізувати свою мету, Куліш вивчив давньогрецьку і давньоєврейську мови, щоб таки перекласти Біблію на українську мову, тому переїхав у Відень, де в місцевих архівах і в бібліотеках знаходився необхідний матеріал із біблістики і дотичних до неї наук, в тому числі й з теорій перекладу [5, с. 38]. Отож, у 1869 році Куліш познайомився із Пулюєм, який уже мав богословську освіту і добре володів давньогрецькою, давньоєврейською і латинською мовами. Тому Куліш залучив Пулюя до перекладу Біблії, тим паче, що Пулюй уже мав певний перекладацький досвід, бо переклав українською «Молитовник» і готував його друге видання для богослужбових потреб духовенства і мирян Греко-Католицької Церкви, яке б не побачило світ у 1871 році, якби не тверда підтримка тодішнього Галицького Митрополита Йосипа Сембратовича (1870—1882 рр.). Тому, що проти його видання гостро виступали галицькі москофіли, зокрема священник о. Михайло Малиновський, але митрополит, який не сприймав їхні погляди, підтримав переклад «Молитовника» і прагнення перекласти українською мовою усю Біблію.

На прохання Куліша, Пулюй прилучається до перекладу Нового Завіту, а Куліш осилує переклад Старого Завіту, зокрема переклав біблійну поетичну книгу Іова (Йова) та у 1869 році опублікував її у літературно-науковому і політичному журналі «Правда», а згодом вона вийшла окремим виданням у Львові під титулом «Йов, переспів Павла Ратая». Павло Ратай — це один із псевдонімів Куліша.

У листі до громадського діяча Андрія Січинського із грудня 1869 року Пулюй пише: «Тепер гадає п[ан] Ратай печатати св[яте] Письмо, почавши від п'ятюкнижжя Мойсеєвого и триматися буде Вульгати, а не мазорецького списку, як се с початку хтів. Коли приїде Метрополита у Відень то поговоримо с ним, може б консистория затвердила; П[ан] Ратай готовий поробити деякі уступки. Имена остануть незмінені, як у церковному тексті...» [6, с. 56]. Із цієї цитати випливає, що: 24-річний Пулюй мав безпроблемний доступ до митрополита; Куліш зобов'язувався не відходити від церковних канонів біблійних текстів; Куліш вирішив здійснювати переклад Біблії із книг

Старого Завіту, зокрема із П'ятикнижжя Мойсея: Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня не із масоретського тексту, написаного івритом (використовували в основному для перекладу грецькою мовою), а із латинського тексту Вульгати; на той 1869 рік П'ятикнижжя, будучи вже перекладеним, не було надруковане, як стверджують деякі дослідники Біблії (див. у прим. 5).

1871 рік був дуже продуктивний для Куліша і Пулюя. Тоді у Львові під псевдонімом Павла Ратая вийшов «Псалтирь, або книга хвали Божої» Куліша. Того ж року було надруковано усі чотири Євангелії (Євангелія від Матвія (1 квітня), Євангелія від Марка (24 квітня), Євангелія від Луки і Євангелія від Йоана (у наступних місяцях) у друкарні Соммера у Відні окремими книжками [6, с. 69], так як Куліш і Пулюй постановили, що після завершення перекладу однієї із книг, відразу необхідно її друкувати, не чекаючи на переклад наступної книги, паралельно із тим Пулюй вирішував реалізацію книг. Так, у листі до Андрія Січинського від 10 березня 1871 року, ще за три тижні до виходу Євангелія від Матвія, Пулюй зазначав, що ця книга коштуватиме 7—8 крейцарів, наклад 5000, розпродажею повинні займатися свої совісні люди, для яких «шоста книжка призначена яко рабат (як заробіток розповсюджувача. — Я. С.). Склад книжок буде у Барвін[ського] Вол[одаря] котрий також займатиметься з розширеннєм книжок» [6, с. 62—63]. І далі Пулюй зазначає, що: «Від розширення залежатиме, чи прийде до згоди з лондонським (Біблійним. — Я. С.) товариством» [6, с. 63]. Отож, уже тоді Пулюй мав відносини із цим Товариством, й, напевно, планував у перспективі видати друком усю Біблію за сприяння цього Товариства, бо, ймовірно, не відчував, що таку допомогу може надати Галицька митрополія УГКЦ, а інших меценатів в українському галицькому середовищі не знаходив. Пулюй вважав, що коли буде здійснено переклад усієї Біблії і її буде розповсюджено, то «Нарід піднесеться соціально, морально и інтелектуально» [6, с. 63]. Ті чотири Євангелії розповсюджувалися не тільки в Галичині, але й Куліш, коли після 1872 року переїхав із Відня на свій хутір Мотронівку в Чернігівщині, просив Пулюя, щоб переслав йому по 500 екземплярів кожного Євангелія для розповсюдження у підросійській Україні. До речі, кілька сотень ек-

земплярів цих Євангелій складувалися в Гримайлові у батька Івана — Павла Пулюя, який також долучився до їхнього розповсюдження, а навіть — й Микола Драгоманов у Києві. У листі до Володимира Барвінського від травня 1874 року Пулюй пише, розкриваючи дискусію між ним і Кулішем щодо заробітку від реалізованих Євангелій, якого насправді й не було, бо витрати пішли на друк і розповсюдження через книгарні, що Куліш повинен би й врахувати й затрати його — Пулюя, а саме: «П[ан] Куліш и те забув, як я у пориві патріотичному кинув и свій заробіток, щоб з ним перекладати св[яте] Письмо (імовірно йдеться про чотири Євангелія. — Я. С.) и як я при кінці стративши цілий рік для себе, здався на ласку в п[ана] Куліша, щоб у чому додому захити» [6, с. 73]. Мова про те, що у зв'язку з перекладом Пулюй на рік призупинив університетські навчання, бо тільки навесні 1872 року він закінчив навчання на філософському факультеті Віденського університету.

Слід вважати, що на цей часовий період Кулішем і Пулюєм було завершено переклад всього Нового Завіту, але через наукові справи Пулюя його підготовка до друку затрималась на шість років, а Куліш, як уже згадувалося, проживав тоді на хуторі Мотронівка. І тільки у 1878 році Пулюй приступив до редагування перекладу Нового Завіту, дбаючи «про чистоту мови, добираючи таких слів, котрих і в Галичині і на Україні уживають» [6, с. 85]. У листі до Олександра Барвінського від серпня 1878 року він пише, що «Листи Петра Іакова Іоанна і одкритте Іоанна переложені мною одним» [6, с. 85]. З цього випливає, що решту книг Нового Завіту, а саме: усі чотири Євангелії, 14 послань апостола Павла і послання апостола Юди були перекладені разом із Кулішем. У тому ж 1878 році Пулюй зробив останню редакцію усього Нового Завіту у Венеції разом із Іваном Білозерським, родичем Олександри Куліш (літературний псевдонім — Ганна Барвінок) — дружини Пантелеймона Куліша. Отож, увесь Новий Завіт було надруковано у друкарні Товариства ім. Шевченка у Львові в 1880 році за кошти Івана Пулюя та Івана Білозерського. Тоді директором друкарні був відомий український друкар Кароль Беднарський, за керівництва якого друкарня стала найбільшим центром видання української літератури в Галичині. Титул усього перекладу був та-

ким: «Святе письмо Нового завіту. Мовою русько-українською. Переклали вкупі П.А. Куліш і Др. Іван Пулюй. Печатано у Львові в друкарні Товариства ім. Шевченка 1880-го року». Вписуючи імена перекладачів у титул, що загалом, не прийнято, у листі до Олександра Барвінського від липня 1880 року Пулюй мотивував тим, що «се я тому зробив щоб К[уліша] до нас прив'язати а видання од ворогів заступити нашими іменами» [6, с. 89]. Напевно, маєтись на увазі від галицьких москвофілів і українських підросійських українофобів. У цьому ж листі він зазначав, що «Святе Письмо готове» [6, с. 89] і, враховуючи «вбожество нашого народу, визначив я ціну 70 к[рейцарів]» [6, с. 89] — це розмінна монета у Австро-Угорській імперії, та хотів, щоб реалізацією Нового Завіту зайнявся Михайло Димет — львівський купець, меценат, радник Львова, а О. Барвінський мав би — надрукувати статтю про це видання.

Наприкінці 1882 року до Івана Пулюя звернувся директор філії Лондонського Біблійного Товариства у Відні Генріх Міллярд, щоб купити Новий Завіт, тобто його переклад і видати. Через три роки, у 1885 році, Міллярд писав Пулюю, що готовий зробити видання Нового Завіту кирилицею, бо в Галичині не усі вміють читати «гражданкою» — шрифт, уведений замість кирилиці, яким уже почали друкувати світську літературу. Пулюй вичікував на добру ціну для перекладів і відповідно, що про це напише йому Міллярд і таки дочекався, а тому продав Новий Завіт Лондонському Біблійному Товариству у власність і покрити фінансові затрати.

На початку 1890-х років Пулюй почав перекладати псалми із Старого Завіту і на лютий 1894 року уже переклав 20 псалмів із 150, решту планував перекласти влітку. Він згодом здійснив і цей переклад та видасть їх окремою книжкою, як їхню збірку, під назвою «Псалтир».

Загалом, не було у Пулюя і Куліша жодних суттєвих перешкод, щоб після виходу у світ Нового Завіту редагувати і готувати до друку Старий Завіт, переклад оригіналів якого був у Куліша і з якими він повернувся у Мотронівку. У Пулюя їх не було. Пулюй сподівався, що Куліш зробить попередню редакцію цього перекладу і тим самим почнеться процес щодо його видання. Але у листопаді 1885 року сталася пожежа у якій згоріли житловий будинок,

господарські приміщення і, загалом, усе майно Куліша на його хуторі, в тому числі і «єдиний примірник рукопису перекладу Старого Завіту» [5, с. 44]. До речі, це не була випадкова пожежа, а — підпал, який вчинив заздрісний жадібний орендар Зеленський [5, с. 45]. Але у Куліша знайшлося сил і натхнення знову взятися за переклад Старого Завіту, над яким він працював до своєї смерті у 1897 році і зумів перекласти його більшу частину: 32 книги із 39 первоканонічних книг.

У листі до Олександри Куліш від 30 квітня 1897 року Пулюй радить їй: «Що буде лучче продати и оставшуся рукопись Библейському товариству, та обернути гроші на те, щоб Вам не довелося доживати у грошевій тісності...» [6, с. 115]. Він, навіть, із власної ініціативи написав про це Лондонському Біблійному Товариству, а у дружини Куліша просив інформацію про те, що вже є перекладено із книг Старого Завіту і який об'єм перекладених рукописів, та чи дозволяє вона вести про це справу із Біблійним Товариством. Генріх Міллярд уже в травні того ж року повідомив Пулюя, що інформував про це Лондон і тепер чекає на відповідь. У червні Лондонське Біблійне Товариство відповіло, що не може тепер купити Старий Завіт, а тільки Псалми. Натомість Пулюй дав зрозуміти: «Що або вони куплять усе, що досі перекладено, або св[яте] Письмо ще довго лежатиме в рукописі...» [6, с. 125], водночас, він сподівався, що для видання Старого Завіту знайдуться кошти або в Києві, або у Львові, «а може і в Москві, куди я вчора написав» [6, с. 126]. Але кому він писав у Москву, поки-що дослідити не вдалося, бо не знайдено такий лист. Таку категоричну пропозицію Пулюя Міллярд зобов'язався передати в Лондон.

У листі до Олександри Куліш від 15 грудня 1899 року Пулюй писав, що Лондонське Біблійне Товариство недавно надрукувало Псалми у перекладі греко-католицького священника о. Олексія Слюсарчука, але готове купити весь переклад Старого Завіту і готує до друку нове видання їхнього перекладу Нового Завіту. Окрім того, у тому ж листі він зазначив, що намарно Іван Нечуй-Левицький перекладає апокрифи, бо Британське Біблійне Товариство їх не надрукує, бо це второканонічні книги, котрі не прийняті у протестантизмі. Воно їх не друкує у жодному своєму виданні Біблії будь-якою

мовою. Але у цих перемовинах із Біблійним Товариством Пулюя непокоїло, що, якщо справа із українським перекладом Старого Завіту буде затягуватися, то Біблійне Товариство може знайти нового перекладача для Старого Завіту, видати його і продавати за низькою ціною, а Кулішевий Старий Завіт, якщо і буде надрукований за кошти українських меценатів, все-одно буде дорожчий за ціною і не матиме реалізації. Слід зазначити, що сім не перекладених Кулішем книг Старого Завіту на 1901 рік зумів перекласти Іван Нечуй-Левицький. Таким чином, усі 39 первоканонічних книг Старого Завіту вже були перекладені українською мовою. Залишилося його видрукувати. Таке бажання було у Василя Тарновського (молодшого) — власника маєтку с. Качанівка на Чернігівщині, мецената української культури. Але Нечуй-Левицький не активізував таку ідею, а незабаром у 1899 році В. Тарновський помер.

Після смерті Куліша рукопис його перекладу Старого Завіту (32 книг) був придбаний Чернігівським краєзнавчим музеєм, а потім, не без проблем, викуплений видавцями до друку. Іван Нечуй-Левицький переклав такі первоканонічні книги: Рути, I і II Хронік, Ездри, Неємії, Естери і Даниїла. Пулюй взяв на себе редагування перекладів Куліша і Нечуй-Левицького, відредагувавши П'ятикнижжя, та долучив до цього ще й священника о. Олексія Слюсарчука, який здійснював ще й коректуру цих текстів. У таке завдання для них входили кілька аспектів: точність, згідно з оригінальними перекладами з давньогрецької; однакості правопису у відповідності до вже виданого Нового Завіту; добір таких слів, які вживаються і в Галичині, і в підросійській Україні, а не тільки в одній з цих територій. У цьому контексті в листі до Івана Нечуй-Левицького від грудня 1900 року Пулюй також зазначає, що «Перекладаючи сьв[яте] Письмо я ніколи не оглядався на Архієреїв, ні на православних, ні на католицьких» [6, с. 191]. Тобто, переклад не був підлаштований під ці християнські напрями й не мав їхніх впливів, а претендував на міжконфесійну універсальність, що правда, без второканонічних книг, тому що видавцем було протестантське Лондонське Біблійне Товариство.

6 травня 1901 року Пулюя відвідали представники цього Біблійного Товариства: Міллярд — директор книгарні Товариства у Відні, (син покійного Генріха Міллярда) і Штальшмід — репрезент Товариства у

Празі та заявили, що Товариство хоче купити увесь переклад Старого Завіту. Звідси, на думку Пулюя, випливає, що вони мали інформацію про українську «Видавничу Спілку», яка також намагалася купити цей переклад, тому вони вирішили заздалегідь домовитися із Пулюєм про першість купівлі, щоб потім за завищеною ціною не купувати цей переклад у «Видавничої Спілки». Пулюй зрозумів, що «риба клюнула», тому поставив ціну 5000 гульденів, котрі Товариство мало заплатити Олександрі Куліш. Відвідувачі мали повідомити про це Лондон і, якщо центр дасть згоду, то Старий Завіт буде видано за один рік. Таким чином, процес видання Старого Завіту набрав конкретних дій і залежав тільки від рішення видавничого комітету в Лондоні, засідання якого мало відбутися наприкінці травня того ж року, про що Пулюя мав сповістити Міллярд.

Для того, щоб Пулюй мав право підписати контракт із Лондонським Біблійним Товариством на зазначену суму 5000 гульденів, із яких 4400 призначалися для Олександри Куліш, а 600 — для Нечуй-Левицького за переклад, зазначених семи книг із Старого Завіту, вона надіслала, як власниця більшої частини перекладу, і Нечуй-Левицький, як перекладач тих семи решту книг Старого Завіту до Лондонського Біблійного Товариства лист повного права (доручення) із своїми підписами, у якому зобов'язалися переслати Пулюю до Праги точну копію перекладу. У червні 1901 року Біблійне Товариство погодилося купити переклад Старого Завіту за 5000 гульденів.

Переклад 32 книг Старого Завіту зроблений Кулішем у той час знаходився в Чернігівському краєзнавчому музеї, але не був його власністю, бо Куліш його віддав на зберігання спочатку В. Тарновському, а він — Чернігівському музею, що не було їхньою власністю. Власницею була Олександра Куліш, що й було доказано адвокату Міллярда, тому лист повного права, як юридичне доручення, був прийнятий, що також було потрібно Пулюю для ведення справи із Біблійним Товариством.

У листі до Нечуй-Левицького від 6 липня 1901 року Пулюй звертає його увагу на те, що Марія і Борис Грінченки дали згоду прочитати копію Біблії з оригіналом Кулішового перекладу, щоб за необхідності виправити тексти копії. Але на дату листа цього ще не зробили, що занепокоїло Пулюя, бо

незабаром він уже мав підписати контракт із заступником Біблійного Товариства Міллярдом. А Нечуй-Левицький мав прискорити вичитку Грінченків і вирішити із адвокатом Іллею Шрагом куди висилати рукопис, оригінал і копію перекладу. Пулюй радив висилати йому до Праги, щоб передати представникові Товариства, щоб копія була після оригіналу виправлена і готова до друку, бо за копією будуть робити набір, а оригінал служитиме для порівняння редакторів і коректорів, після чого буде повернутий до музею непошкодженим [6, с. 216]. Але Грінченки затримували редагування, а, відповідно, оригінал і копії перекладу, тому, щоб прискорити процес видання Старого Завіту Пулюй 29 липня 1901 року надсилає листа Борису Грінченку, у якому зазначає, що порівняння копії з оригіналом у Чернігові може зупинити справу на 2—3 роки. «Тому прошу Вас, Добродію, доложити і свого старання, щоб оригінал і копія були вислані просто до мене. Менше буде праці для Вас і для мене» [6, с. 221].

Через кілька днів Пулюй отримав копію першої книги П'ятикнижжя — книгу Буття, яку вчитували у порівнянні із оригіналом, Олександра Куліш і Борис Грінченко. Ознайомившись з її правописом, Пулюй побачив у ній безліч орфографічних помилок, тому вирішив, що сам займеться редагуванням перекладу рукопису Старого Завіту, хоча за це не очікував жодної винагороди від Біблійного Товариства.

Тим не менше, не маючи ще решти копій та оригіналу перекладу Старого Завіту, на його запрошення приїхав до нього в Австрію, у місто Авсе, директор Міллярд, де 1 серпня 1901 року вони підписали контракт про видання Старого Завіту, завіривши це нотаріусом, та, що сума 5000 гульденів буде виплачена Пулюю, як тільки буде передано Біблійному Товариству увесь рукопис перекладу Старого Завіту, тому Пулюй просив Нечуй-Левицького, щоб оригінал і копія цього перекладу були вислані йому в Авсе якнайскоріше. Наприкінці серпня того ж року Борис Грінченко прислав Пулюю копії 13 книг перекладу Старого Завіту, а про решти повідомив, що слід звертатися до службовця Чернігівської казенної палати Іоїла Руденка, бо закінчує свою роботу в музеї і не зможе вже читати переклад [6, с. 226—227]. Зрештою, до кінця 1901 року Пулюй отримав всі оригінали і копії перекладу Старого Завіту.

У листі до Івана Нечуй-Левицького від 13 лютого 1902 року Пулюй пише, що 25 січня того ж року передав секретареві Міллярда копію перекладу Старого Завіту і отримав 4600 гульденів, які поклав у банк під 4%, розділивши на дві депозитні книжки: 4000 гульденів для Олександри Куліш і 600 гульденів для Нечуй-Левицького. Поки-що ці депозитні книжки зберігав у себе.

Біблійне Товариство переклад затвердило і мало почати друкувати Старий Завіт, але відклало на певний час його видання, бо представник їхньої філії у Відні директор Міллярд збожеволів, тому усю цю справу вів його секретар Гофер, а замість Міллярда філію мав очолити Міхаель А. Морісон із Берліна, якому Гофер мав передати рукопис. Одночасно Гофер мав визначити, яка друкарня буде друкувати Старий Завіт. Намітив друкарню НТШ у Львові та руську (українську) друкарню в Чернівцях, але шукав ще одну, щоб, враховуючи їхню якість друку, палітурних робіт і ціну, вибрати найоптимальнішу. Такою виявилася друкарня Гольдгавзена у Відні, яка й отримала дозвіл на друк україномовного перекладу Старого Завіту. Але Куліш, коли ще тільки починав цей переклад, написав присвяту до нього своїй дружині. Та Біблійне Товариство присвят не друкувало. Пулюй це вияснив і, щоб не вступати у перемовини із Товариством, які, все одно, не принесли б позитивного результату, та не затримувати друк, погодився на друк без присвяти, аргументуючи у листі до Олександри Куліш від 18 березня 1902 року тим, що Куліш не переклав увесь Старий Завіт, бо його четверту частину переклав Нечуй-Левицький, Псалми закінчував перекладати він — Пулюй, а Новий Завіт разом переклали Куліш і Пулюй [6, с. 231]. 1 квітня 1902 року він написав до дружини Куліша, що нарешті закінчив перекладати Псалми, на що у нього пішло 32 роки.

Таким чином, уся Біблія вже була перекладена. І, немов, підсумок своєї праці над перекладом Біблії, він пише у тому листі: «За мої заходи коло видання сьв[ятого] Письма і за довголітні переговори і листування з Бібл[ійним] тов[ариством] ні від Вас, ні від д[обродія] Левіцького, не прийму хоч би одного шеляга. Не за гроші робив я се, а з щирости для Вас і для потомства...» [6, с. 232].

І, якщо до зазначеної дати мова йшла про друк перекладу Старого Завіту, то у листі до Михайла

Павлика від 1 квітня 1902 року Пулюй уже пише, що «Потішить Вас може вістка, що Біблійне товариство віддрукує ціле св[яте] Письмо старого і нового Завіту...» [6, с. 235].

Але в процесі набору тексту в згаданій друкарні, виявилось, що копії не завжди відповідають оригіналу, тобто є пропуски, неточності, тому набір, і, відповідно, друк було зупинено Адольфом Гольцгавзенем і Міхаелем Морісоном. А тому Пулюй взявся за редагування, щоб, все-таки, не зупинити повністю друк, тобто набір, верстка і друк здійснювалися у залежності від його редагування. Отож, на 23 травня 1902 року було завершено тільки три із половиною аркуші, із яких один аркуш уже друкувався. У листі до Олександри Куліш від зазначеної дати, він висвітлює й цю проблему: «Редакційна робота йде помало, хоч я увесь мій вільний час (а не слід забувати, що у Пулюя була інтенсивна викладацька і науково-дослідна праця як основна. — Я. С.) вдень і вечорами, часто до пізньої ночі віддавав на цю роботу. Треба читати рукопис стрічка за стрічкою і порівнювати з двома, трома, перекладами, а потім поправляти, або і наново перекладати. Мучительна се праця, тай предовга вона буде, бо треба буде може пів тора року посидіти за нею... Із перекладу бачу я, що покійний друг (Куліш. — Я. С.) перекладав як попало на думку, відкладаючи редакцію на пізніший час, як докінчить цілий переклад... Річ, певна, що як би смерть була не заскочила дорогого робітника України, то він, докінчивши переклад, взяв бись був за його редакцію, і вийшов би він зовсім не таким, яким він тепер є» [6, с. 240—241].

Отож, на серпень 1902 року було видруковано тільки три друкарські аркуші перекладу Старого Завіту і призупинено дальший друк до нового редагування, тому що необхідно було Пулюю редагувати увесь цей переклад. За таку працю він сподівався, що Біблійне Товариство йому окремо заплатить. Одночасно, до повторного редагування Нового Завіту Пулюй залучив Михайла Павлика, прагнучи, щоб він переглядав його редакцію, яку Пулюй робив разом з Іваном Білозерським, а до редагування перекладу Старого Завіту залучив священника о. Олексія Слюсарчука. Такими спільними зусиллями впродовж майже півтора року здійснювалося редагування і одночасно поступовий друк перекла-

ду Старого Завіту, який був повністю надрукований у грудні 1903 року.

Про це Пулюй повідомив Олександрі Куліш у листі від 30 грудня 1903 року: «Радію душею, що можу подати Вам добру а довго бажану вістку Св[яте] Письмо Старого Завіту надруковане! Позавчора прислано мені з Берліна сорок екземплярів, оправлених, для Вас і для Левицького. Надіюсь, що за недовгий час і Новий Завіт буде передрукований у такому ж форматі, як і Старий Завіт, та що ціле св[яте] Письмо вийде в одну книгу оправлене...» [6, с. 252]. Подібну інформацію Пулюй надіслав у листі до Івана Нечуя-Левицького від 5 січня 1904 року: «Радію, що можу подати Вам добру вістку св[яте] Письмо старого Завіту надруковане! Новий Завіт буде незабаром передрукований...» [6, с. 256].

А у листі до Олександри Куліш від 15 січня 1904 року Пулюй повідомляв: «Новий Завіт друкують та незабаром вийде ціла Біблія і коштуватиме 3 к[орони]. Досі післав я св[яте] Письмо: Науковому тов[ариству] ім[ени] Шевченка і тов[ариству] Просвіта у Львові, Академії Наук в Петербурзі, колеґії професорів Київського і Харківського університета і Ягічові, професорові Віденського університета...» [6, с. 256].

Із тих листів випливає, що у грудні 1903 року Бриганське Біблійне Товариство видало у Відні україномовний переклад Старого Завіту Куліша — Нечуй-Левицького — Пулюя. А до цього часу у 1880 році у Львові вийшов україномовний переклад Нового Завіту Куліша — Пулюя. Тобто, можна стверджувати, що перший україномовний переклад усієї Біблії було видано в грудні 1903 року, але Новий і Старий Завіти в грудні 1903 року не були видані в одній книзі Біблії. Тому, коли деякі дослідники констатують, що у 1903 році вийшов перший україномовний переклад Біблії Куліша — Нечуй-Левицького — Пулюя, який вміщував Новий і Старий Завіти, — то це невірно. Така Біблія вийшла через півроку. Це підтверджує лист Пулюя до Михайла Павлика від 15 липня 1904 року у якому Пулюй пише: «Ціле св[яте] Письмо, старий і новий завіт вкупі (sic! — Я. С.) вже видрукуване і можна дістати його у Відні у брит[анського] і загр[аничного] біблійного товариства Elizabethstrasse 6. Оправлене в полотно коштує 3 кор[они]. Будуть ще друкувати Псалми (Псалтир

у перекладі Івана Пулюя. — Я. С.) окремою книжочкою і коштуватимуть тільки 5 крейцарів!» [6, с. 297]. Отож, із цього листа випливає, що Святе Письмо Старого і Нового Завітів разом в одній книзі було видано у липні 1904 року, а не 1903 року.

Але видруковане у липні 1904 року Святе Письмо Старого і Нового Завітів в одній книзі Британське Біблійне Товариство задатувало 1903 роком, напевно, беручи до уваги, що на кінець 1903 року уже окремими книгами було надруковано Новий і Старий Завіти. Тому цією датою, 1903 роком, Біблійне Товариство об'єднало ці два Завіти, хоча фактично таке об'єднання в одній книзі Нового і Старого Завітів було видано (вийшло друком), як випливає із цитованих листів Івана Пулюя, у липні 1904 року.

Наступним етапом для Пулюя, щодо такої Біблії, стало її розповсюдження або окремих її книг. Наклад першого видання становив 5000 книг і таким мав бути і наклад другого додатково відредагованого видання. У 1906 році український переклад Євангелій Куліша — Пулюя разом із церковнослов'янським текстом був виданий за дозволом Синоду РПЦ і розповсюджувався в підросійській Україні. У свою чергу, в 1908 році Біблійне Товариство в Берліні під наглядом Пулюя видало українські переклади Нового Завіту і Псалтир разом із англійським текстом для українців-емігрантів у Канаді. Також Пулюй надіслав Біблію митрополитові Андрею Шептицькому та різним українським просвітницьким інституціям.

Перша україномовна Біблія згодом мала декілька перевидань: у Відні 1912 року, Берліні в 1920 і 1930 роках, у Нью-Йорку і Лондоні в 1947 році й у Києві в 2000 році.

Висновки. Фактично, найбільше долучився до перекладу, і особливо до редагування видання і розповсюдження першого повного україномовного перекладу Біблії Куліша — Нечуй-Левицького — Пулюя саме Іван Пулюй, що випливає з тексту цього дослідження. Одночасно, у проаналізованих автором 298 листах Пулюя спостерігається, яким високим національним і патріотичним духом були наповнені його розум, душа і діяльність, як він щиро вболював за долю українського народу.

Його фрагментарні рефлексії і позиції у цьому контексті є актуальні для нас, для теперішньої України. Цитую: «Ми Русини-Українці славили себе по Європі тим, що нам ніщо не приходить ся так тяжко

робити, як те, що тільки від нас самих залежить. От би Вам на доказ тільки один факт, що українська інтелігенція і досі цвенькає у себе дома по-московськи, хоч і декламує за батьком Шевченком, що у «своїй хаті своя воля»» [6, с. 224]. Або такі його афоризми: «Нема здобутків на світі без праці і жертв» [6, с. 234], чи риторичний: «Колись сказав Наполеон, що Бог стоїть за тим, за ким стоять баталіони, а я казав і кажу, за ким культура і цивілізація» [6, с. 362]. І у ці всі поняття Іван Пулюй вклав усе своє життя як науковою діяльністю, так і працюючи над перекладом і виданням першої Біблії українською мовою, яка, як випливає із дослідження, у контексті Старого і Нового Завітів разом в одній книзі була видана не в грудні 1903 року, а у липні 1904 року.

1. *Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. Українського Біблійного Товариства.* United Bible Societies, 1994.
2. Лангуа А. *Святе Письмо в європейській культурі: Біблійний словник.* Київ: Дух і літера, 2004. 320 с.
3. *Документи Другого Ватиканського Собору (1962—1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі (перекл. з лат.). Український католицький університет.* Львів: Свічадо, 2014. 608 с.
4. *Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос — наша Пасха.* Львів: Свічадо, 2011. 336 с. + 64 іл.
5. Жукалюк Микола, Степовик Дмитро. *Коротка історія перекладів Біблії українською мовою.* Київ: Українське Біблійне Товариство, 2003. 176 с.
6. Збожна О.М. *Іван Пулюй. Листи.* Тернопіль: Воля, 2007. 544 с. + 36 вкл.

REFERENCES

- (1994). *The Holy Scriptures of the Old and New Testaments. Complete translation based on original Hebrew, Aramaic and Greek texts.* Ukrainian Bible Society. United Bible Societies [in Ukrainian].
- Lanhlua, A. (2004). *Scripture in European Culture: A Bible Dictionary.* Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- (2014). *Documents of the Second Vatican Council (1962-1965): Constitutions, decrees, declarations. Comments (translated from Latin).* Ukrainian Catholic University. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
- (2011). *Catechism of the Ukrainian Greek Catholic Church: Christ is our Easter.* Lviv: Svichado [in Ukrainian].
- Zhukaliuk, Mykola, & Stepovyuk, Dmytro. (2003) *A brief history of translations of the Bible into Ukrainian.* Kyiv: Ukrainske Biblijne Tovarystvo [in Ukrainian].
- Zbozhna, O.M. (2007). *Ivan Pulyuy. Letters.* Ternopil: Volia [in Ukrainian].